

Andrzej Chludziński

Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański

ORCID: 0000-0001-7243-6477

biuro@wydawnictwo-jasne.pl

Krzysztof Kowalski

Muzeum Narodowe w Szczecinie

ORCID: 0000-0002-9627-9848

k.kowalski@muzeum.szczecin.pl

**DIGITALIZACJA POMORSKIEGO ZASOBU
TOPONIMICZNEGO ROBERTA HOLSTENA
Z LAT TRZYDZIESTYCH XX WIEKU****DIGITALISATION OF THE COLLECTION OF ROBERT HOLSTEN'S
POMERANIAN TOPONYMS FROM THE 1930S**

Abstrakt: W opracowaniu została zaprezentowana historia i stan zachowania unikatowego zbioru materiałów źródłowych do dawnego pomorskiego nazewnictwa terenowego i częściowo miejscowego – *Die pommersche Flurnamensammlung*. Przedstawiono także efekty wykonanej w ostatnich latach digitalizacji oraz cyfrowego udostępnienia części tego zasobu, która znajduje się obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie.

Podstawą do utworzenia zbioru pomorskich nazw terenowych i miejscowych były materiały źródłowe gromadzone przez nauczycieli i innych regionalistów w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Działaniami badawczo-dokumentacyjnymi kierował językoznawca i etnolog dr Robert Holsten. Przybrały one charakter programu obejmującego obszar całej ówczesnej prowincji Pomorze z uwzględnieniem jej podziału terytorialnego na jednostki średniego szczebla (powiat – *Kreis*), które miały osobne rejestry nazw.

Dokumentacja zachowana w Muzeum Narodowym w Szczecinie obejmuje 35 tomów z 21 jednostek terytorialnych i około 300 map topograficznych (*Messischblätter*). Cały zasób został utwalony cyfrowo w latach 2019–2021 i udostępniony. Część zbioru – spisy nazw i towarzyszące im mapy z czterech jednostek administracyjnych – opracowano z zastosowaniem Systemu Informacji Geograficznej (GIS) i udostępniono na stworzonym w tym celu geoportalu.

Słowa kluczowe: *Die pommersche Flurnamensammlung*, Robert Holsten, nazwy terenowe (mikrotoponimy), digitalizacja, System Informacji Geograficznej (GIS)

Abstract: The study presents the history and state of preservation of the unique collection of source materials for the old Pomeranian field and place names – *Die pom-*

mersche Flurnamensammlung. Results of digitalisation carried out in recent years, as well as digital access to a part of this collection, which is currently stored in the National Museum in Szczecin, are also included.

The collection of Pomeranian field and place names is based on source materials collected by teachers and regionalists in the 1920s and 1930s. The research and documentation were led by linguist and ethnologist Dr. Robert Holsten. They took on the form of a project covering the area of the then Province of Pomerania, including its division into middle-level units (German: *Kreis*, Polish: *powiat*) of local administration, which had separate name registers.

The records amassed in the National Museum in Szczecin include 35 volumes from 21 administrative units and around 300 topographic maps (German: *Messtischblätter*). The entire collection was digitised in the period 2019–2021 and made available. Part of the collection – lists of names and accompanying maps from four administrative units – was studied with the use of geographic information systems (GIS) and published in a geoportal which was created specifically for this purpose.

Key words: *Die pommersche Flurnamensammlung*, Robert Holsten, field names (microtoponyms), digitalisation, Geographic Information System (GIS)

Wstęp

W latach 2019–2021 w Muzeum Narodowym w Szczecinie zostały podjęte działania służące utrwaleniu cyfrowemu i udostępnieniu unikatowego zasobu materiałów źródłowych do dawnego pomorskiego nazewnictwa terenowego i miejscowego. W skład archiwalnego zespołu przechowywanego w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie wchodzi dokumentacja onomastyczna, utworzona niemal przed wiekiem, w której mieści się cała gama nazw lokalnych objętych wspólnym, niemieckim terminem *Die pommersche Flurnamensammlung*, czyli ‘pomorski zbiór nazw terenowych’, w skrócie: *Flurnamen*, a to od niem. apelatywu *Flurname* ‘nazwa polna (terenowa)’.

Przegląd zawartości oryginalnej dokumentacji źródłowej wskazuje, że zawiera toponimy o różnorodnym charakterze. Trzon tworzą właśnie nazwy terenowe nadawane i stosowane przez lokalną ludność, mieszkańców poszczególnych pomorskich wsi, miasteczek i miast. Określane nimi obiekty znajdują się na terenach zamieszkanym, na polach, w lasach, w wodach płynących i stojących. Odnoszą się do mikroelementów otoczenia naturalnego – topografii, fizjografii terenu, szaty roślinnej, a także do działalności człowieka – zagospodarowania terenu, zajęć ludności, stosunków własnościowych, wierzeń, różnych wydarzeń, na co dzień i od święta. Inne z kolei należą do nazw miejscowych stosowanych na określenie przysiółków, części osiedli. Są takie, które mają wymiar ponadlokalny, przyjęty przez społeczności zamieszkujące większe terytoria, a także odległą metrykę. Przeważają jednak nazwy, które przetrwały wyłącznie dzięki programowi ich dokumentacji, wywodząc się z późnego XIX czy początku XX w. Większość z nich była stosowana do krajobrazu, którego już nie ma, i przez mikrospołeczności, które przeminęły.

Ze zbiorem znajdującym się w Muzeum Narodowym w Szczecinie jest powiązana, choć obecnie stanowi odrębny zasób, kartoteka pomorskich nazw terenowych, znajdująca się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Szczecińskiego, pozostająca w gestii Instytutu Polonistyki, Kulturoznawstwa i Dziennikarstwa. W aktualnym, uszczuplonym stanie zachowania obie części mają charakter komplementarny.

1. Historia zbioru

Podstawą do opracowania dokumentacji *Die pommersche Flurnamensammlung* były materiały źródłowe gromadzone przez nauczycieli i innych regionalistów u schyłku lat dwudziestych i w latach trzydziestych XX w. w ramach programu badań pomorskich nazw terenowych (*Flurnamenforschung*). Część nazwisk osób uczestniczących w projekcie jest podana w aktach.

Inicjatorem i animatorem projektu tychże badań był językoznawca i etnolog, tajny radca dr Robert Holsten (1862–1954). Przez szereg lat kierował tym zadaniem z ramienia Historische Kommission für Pommern (Komisja Historyczna Pomorza) – gremium naukowego, które zajmując się historią regionalną, wzięło również pod opiekę program tworzenia zbioru nazw terenowych. Holsten opublikował w latach 1884–1952 około 300 prac z zakresu filozofii, dydaktyki, historii, etnologii i językoznawstwa, wśród których tematyka onomastyczna zajmowała poczesne miejsce (jego najważniejsze prace zostały wymienione w Aneksie na końcu artykułu).

Idea badań pomorskich nazw miejscowych i terenowych nie była nowa. Za interesowania ich znaczeniem i wartością jako świadectw stosunków etnicznych oraz dziedzictwa kulturowego Pomorza sięgają pierwszej połowy XIX w., czasów kształtowania się tutejszego regionalizmu i opieki nad zabytkami. Podobnie jak na innych terenach niemieckiego obszaru językowego na większą skalę rozwinęły się w XIX w. Z biegiem czasu nabierało znaczenia badanie nazw terenowych, zazwyczaj stosowanych wyłącznie przez ludność zamieszkującą najbliższą okolicę, mieszkańców poszczególnych miejscowości.

W ten nurt wpisał się program *Flurnamenforschung*, który miał jednak szczególne znaczenie. W sposób skoordynowany, jednolity pod względem metody gromadzenia i dokumentacji źródeł, objął obszar całej ówczesnej prowincji Pomorze z uwzględnieniem jej podziału terytorialnego. Każda jednostka administracyjna średniego szczebla – *Kreis* (obwód – jednostka obszarowo odpowiadająca powojennym powiatom w Polsce, a w Niemczech historycznemu *Kreis*, najbliższemu aktualnym powiatom, w przypadku Meklemburgii-Pomorza Przedniego *Landkreis* – powiatom funkcjonującym w latach 1994–2011) – miała osobno opracowaną dokumentację.

Realizacja tak pomyślanego programu czerpała wzorce z podjętych wcześniej opracowań nazewnictwa terenowego w zakresie niektórych regionów ziem pomorskich. Do pionierskich w tej mierze można zaliczyć badania Adolfa Gerlacha z 1917 i 1929 r., dotyczące Kreis Lauenburg (dziś w przybliżeniu polski pow. lęborski), Roberta Holstena z roku 1918 i 1922, obejmujące Kreis Pyritz (dziś w przybliżeniu polski pow. pyrzycki) na południe od rzeki Płoni, oraz Friedricha Wilhelma Schmidta z 1922 r., odnoszące się do części położonej na północ od Płoni, a także pracę Dietricha Rahna z 1923 r. z terenu miasta i powiatu ziemskiego (*Landkreis*) Greifswald (wówczas i dziś w Niemczech).

Założenia przyjęte w tych opracowaniach były również inspiracją do przedstawienia dotychczasowych poszukiwań nazewnictwa terenowego w innych częściach Pomorza, jak choćby w przypadku Kreis Demmin (wówczas i dziś w Niemczech). Powołując się na prace Holstena i Gerlacha, efekty własnych działań w tym regionie podsumował w artykule z 1927 r. Alexander Rosenbrock. Przy okazji badacz ten opisał zastosowaną przez siebie metodykę pracy przy gromadzeniu danych bazującą na kwerendach źródeł archiwalnych, w tym danych z katastrów zawierających informacje o mikrotoponimach, prowadzeniu wywiadów terenowych i wykorzystaniu map topograficznych do naniesienia lokalizacji zebranych nazw.

Robert Holsten, kierując projektem, pełnił również rolę koordynatora powstawania dokumentacji źródłowej. W tej mierze korzystał z pomocy współpracowników, osób odpowiedzialnych za prawidłowe utworzenie jednolitych zestawień nazewnictwa zebranego na obszarach poszczególnych miejscowości położonych w granicach danej jednostki administracyjnej i oznaczenie lokalizacji nazw na mapach topograficznych. W niektórych przypadkach zestawienia sporządzał osobiście lub uzupełniał wcześniej nadesłane materiały.

Nie ma pewności, w jaki sposób dokumentacja nazewnictwa terenowego trafiła do zbiorów muzealnych. Franz Engel we wstępie do przywołanej już publikacji Roberta Holstena z 1963 r. podaje, że kartoteka Holstena została uratowana przez polskich naukowców z piwnicy jego zniszczonego domu w Szczecinie i znajduje się (rok 1963) w Katedrze Języków Germańskich Uniwersytetu w Poznaniu. Wspomina również, że uniknęły zniszczenia wykazy, które „leżą” w Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie (aktualnie Muzeum Narodowe w Szczecinie).

Cały zasób niewątpliwie został podzielony – w nieznanych okolicznościach i bliżej nieokreślonym czasie – na dwie części. Pierwsza to prezentowana dokumentacja onomastyczna, która na pewno już w latach pięćdziesiątych była w Muzeum Pomorza Zachodniego, w gmachu przedwojennego Pommersches Landesmuseum (Pomorskie Muzeum Krajowe) w Szczecinie. Istnieje prawdopodobieństwo, że rejestry wraz z towarzyszącymi im mapami topograficznymi trafiły do siedziby Muzeum w czasie II wojny światowej w celu zabezpieczenia przed zniszczeniem w trakcie nalotów alianckich. Możliwe również, że znalazły się tutaj u schyłku lat czterdziestych XX w., gdy gromadzono muzealną dokumentację archiwalną, ewa-

kuowaną w latach 1942–1944 wraz z dokumentami innych regionalnych instytucji i stowarzyszeń. Można także przypuszczać, że spisy i mapy zostały wydobyte ze zniszczonego domu Roberta Holstena wraz z kartoteką, a dokumentację z nieznanych obecnie powodów rozdzielono i umieszczono w różnych miejscach.

Część drugą stanowi kartoteka Holstena, która została przewieziona do Katedry Języków Germańskich Uniwersytetu w Poznaniu i znajdowała się tam do około 1990 r. Następnie trafiła do Instytutu Slawistyki PAN w Warszawie, gdzie była wykorzystywana do badań nazewnictwa pomorskiego (już od lat osiemdziesiątych) przez prof. Ewę Rzetelską-Feleszko i prof. Jerzego Dumę. Około 2005 r. prof. Duma, wówczas pracownik Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, przekazał kartotekę ówczesnemu Instytutowi Polonistyki i Kulturoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego.

2. Dokumentacja onomastyczna przechowywana w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie

Zachowana dokumentacja to opracowania w formie ponumerowanych list zawierających archiwalne i ludowe nazwy obiektów naturalnych i antropogenicznych, które zostały zebrane w obrębie poszczególnych miejscowości, i posegregowanych w układzie alfabetycznym, w granicach przedwojennych jednostek administracyjnych (*Kreis*). W sumie zachowało się 35 tomów (poszytów lub teczek) z 21 jednostek terytorialnych i około 300 map z terenu całej przedwojennej prowincji Pomorze.

2.1. Spisy

Ocalałe rejestry zawierają głównie maszynopisy, rzadziej rękopisy z ponumerowanymi nazwami. Niekiedy uzupełniano je o dodatkowe listy, odpisy oraz pojedyncze materiały kartograficzne (mapy, plany). Wrywkowo zamieszczano tutaj także artykuły na temat nazw terenowych, publikowane w prasie, i inne dokumenty związane z prowadzonymi badaniami i analizami mikrotoponimów. Część opracowań ma zachowane oryginalne, twarde lub miękkie oprawy. Dokumentacja ta jest zszyta lub złożona bez szycia. Jej stan można ocenić jako dobry, pomimo pożółknięcia i występujących uszkodzeń mechanicznych papieru. Trudniej czytelne są dopiski wykonane ołówkiem będące w stanie zaniku. Natomiast zetłale i kruche są mapy kreślone na kalce.

Zespół jest zdekompletowany, co widać choćby po braku pojedynczych tomów poszczególnych opracowań, których zachowany skład przedstawia się następująco:

1. **Kreis Anklam** (A–Z) – Niemcy
2. **Kreis Belgard** (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. białogardzki)

3. **Kreis Bublitz** (A–Z) – Polska (w przybliżeniu część pow. koszalińskiego)
4. **Kreis Bütow** (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. bytowski)
5. **Kreis Demmin** (A–Z) – Niemcy
6. **Kreis Dramburg** (B–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. drawski)
7. **Kreis Franzburg 2** (P–Z) – Niemcy
8. **Kreis Greifenberg: 1** (A–L), **2** (M–Z), **3** (zestawienie nazw), **4** (rękopis) – Polska (w przybliżeniu pow. gryficki)
9. **Kreis Kammin: 1** (A–L), **2** (M–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. kamieński)
10. **Kreis Kolberg-Körlin 1** (A–K), **2** (K–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. kołobrzewski)
11. **Kreis Köslin** (A–M) – Polska (w przybliżeniu pow. koszaliński)
12. **Kreis Naugard 1** (A–J), **2** (K–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. goleniowski)
13. **Kreis Neustettin 1** (A–L), **2** (L–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. szczeciński)
14. **Kreis Randow 1** (A–K), **2** (L–W) – Niemcy / Polska (w przybliżeniu pow. policki i miasto Szczecin)
15. **Kreis Regenwalde** (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. łobeski)
16. **Kreis Rügen 1** (A–L), **2** (M–N), **3** (P–S), **4** (T–Z) – Niemcy
17. **Kreis Rummelsburg** (A–Z) – Polska (w przybliżeniu część pow. bytowskiego)
18. **Kreis Saatzig** (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. stargardzki)
19. **Kreis Schlawe 1** (A–N), **2** (P–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. sławieński)
20. **Kreis Ueckermünde 1** (A–Z), **2** (T–Z), **3** (A–Z) – Niemcy
21. **Kreis Usedom-Wollin** (A–Z) – Niemcy / Polska (w przybliżeniu część pow. kamieńskiego)

Materiał źródłowy w tej formie został zebrany prawdopodobnie ze wszystkich jednostek terytorialnych ówczesnej prowincji Pomorze. W całości lub częściowo zachowała się dokumentacja z 21 regionów. Są jednak i takie przypadki, jak choćby Kreis Stolp (w przybliżeniu pow. słupski), z którego obiekty zostały zlokalizowane na zachowanych mapach, ale nie ma do nich maszynopisów z wykazami nazw. Nazewnictwo tego powiatu zostało jednak ujęte w kartotece sporządzonej przez Roberta Holstena. Podobna sytuacja dotyczy Kreis Schivelbein (w przybliżeniu pow. świdwiński) i Kreis Greifswald (Niemcy).

Cały zachowany zasób – przechowywany w Muzeum Narodowym w Szczecinie i Uniwersytecie Szczecińskim – łącznie liczy ok. 170 000 obiektów (toponimów).

2.2. Mapy

Drugą częścią zasobu przechowywanego w Dziale Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie są drukowane mapy w liczbie około 300 egzemplarzy. Obejmują ponad 230 niepowtarzalnych arkuszy (map o tym samym godle), przy

czym każdy arkusz reprezentuje od jednego do czterech egzemplarzy, na których ręcznie, zazwyczaj w kolorze czerwonym, zostały naniesione numery w miejscach lokalizacji obiektów ujętych w spisach. Na każdym egzemplarzu tej samej mapy zaznaczano obiekty związane z częścią miejscowości, których obszary obejmowała (np. jeżeli przez mapę przebiegały ówczesne granice powiatów, numery dotyczące każdego z nich były naniesione na różnych egzemplarzach).

Są to niemieckie mapy topograficzne w skali 1 : 25 000 (*Messtischblätter*), użytkowane również w czasach powojennych przez archeologów zatrudnionych w szczecińskiej placówce muzealnej do nanoszenia odkryć archeologicznych. Mapy są składane, segmentami naklejone na usztywnionym płótnie o standardowym rozmiarze arkusza stosowanym w ówczesnej kartografii. Odróżniają się od map, które były używane w przedwojennym Pommersches Landesmuseum (inny wygląd winiet tytułowych umieszczonych na tyle map), a w wielu przypadkach na metryczkach mają dopisek odrębny zawierający wskazówkę, której jednostki administracyjnej dotyczy oznaczona na mapie numeracja obiektów lub są sygnowane nazwiskiem „Holsten”, a nawet pieczęcią Roberta Holstena. Stan zachowania map jest zróżnicowany. Naniesione ręcznie numery uległy na niektórych egzemplarzach rozmyciu pod wpływem wilgoci, skutkiem czego ich czytelność bywa utrudniona.

3. Dotychczasowe wykorzystanie

Materiały zebrane przez uczestników programu dr. Roberta Holstena były w niewielkiej części publikowane już w latach dwudziestych, a zwłaszcza w trzydziestych XX w., głównie na łamach lokalnych periodyków, przez tych, którzy zebrali nazewnictwo z danego terenu (1922–1939, 1924–1937, 1935). Ukazały się także publikacje książkowe zbierające i omawiające zgromadzone materiały: F.E. Schulza (1935a, 1935b), M. Hänsela (1938), H. Bossego (1962), R. Holstena (1942, 1963).

Prezentowane archiwalia onomastyczne zostały dotychczas wykorzystane przez prof. Władysława Filipowiaka w prospekcjach archeologicznych i badaniach osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Pomorzu, a także przez Macieja Czarneckiego, który przeanalizował nazwy związane z konstrukcjami megalitycznymi. Na kanwie doświadczeń pomorskich prof. Filipowiak z powodzeniem wykorzystał nazwy terenowe w celu ustalenia lokalizacji miejsc historycznych w trakcie badań w Afryce. Był także inicjatorem współpracy archeologów i językoznawców, m.in. z prof. Ewą Rzetelską-Feleszko. Z innych językoznawców, którzy wykorzystywali przedmiotowy zespół archiwalny do opracowań, należy wymienić przede wszystkim prof. Aleksandrę Belchnerowską, prof. Jerzego Dumę (tylko kartoteka), dr. Andrzeja Chludzińskiego, dr. Witolda Iwickiego i dr. Genowefę Surmę (ich prace zostały wymienione w Aneksie na końcu artykułu).

4. Digitalizacja i udostępnienie zbioru toponimów

Możliwość podjęcia prac nad utrwaleniem cyfrowym przedmiotowego zasobu niematerialnego dziedzictwa kulturowego i jego udostępnieniem stworzyła realizacja projektu pn. „www.muzeach” przygotowanego przez pięć muzeów w celu aplikacji do Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa, z którego otrzymano dofinansowanie z Funduszy Europejskich i środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Muzeum Narodowe w Szczecinie, jako jedna z instytucji uczestniczących w tym projekcie, ujęło w swoich działaniach digitalizację i udostępnienie składników pomorskiego zbioru nazw miejscowych i terenowych, a także przetworzenie danych przestrzennych powiązanych z tą dokumentacją, z zastosowaniem Systemu Informacji Geograficznej (GIS). Założono przy tym, że cyfrowe kopie spisów toponimów i towarzyszących im map zostaną umieszczone w internetowej platformie (multi-wyszukiwarce) prezentującej i integrującej efekty projektu, a dane pozyskane na podstawie map archiwalnych, w zakresie czterech wyselekcjonowanych opracowań regionalnych, zostaną skorelowane z treściami opisowymi ujętymi w rejestrach, tworząc geobazę będącą podstawą do budowy geoportalu. Możliwość komunikacji pomiędzy zdigitalizowanymi źródłami a przetworzonymi danymi przestrzennymi miało zapewnić podlinkowanie treści ujętych w geoportalu i multiwyszukiwarce.

Założono, że przedstawienie zbioru toponimów w formie elektronicznej – cyfrowo utrwalonych oryginalnych źródeł oraz zbudowanej na ich podstawie bazy danych zawierającej informacje przestrzenne – jest nie tylko rozwiązaniem służącym scalaniu wiedzy o elementach miejscowego krajobrazu kulturowego, lecz także stanowi świetny materiał służący celom edukacyjnym i popularyzatorskim, skierowanym do różnych grup społecznych, oraz badaniom naukowym jako narzędzie do dalszych analiz w różnych dziedzinach wiedzy.

4.1. Digitalizacja spisów i map

Tworzenie cyfrowych kopii zbiorów ma już długą tradycję w polskich instytucjach kultury i archiwach. Jest też jednym z dynamicznie rozwijających się kierunków utrwalania wizerunków muzealiów i archiwaliów, a także udostępniania ich w Internecie.

W ramach projektu pn. „www.muzeach” utrwalono w formie cyfrowej opracowania regionalne z zasobu dawnego pomorskiego nazewnictwa terenowego i miejscowego, a także mapy zawierające dane o lokalizacji obiektów odnoszących się do tego nazewnictwa. Wykonano skanowanie całej dokumentacji opisowej i niemal całej kartograficznej. Uzyskano w ten sposób pliki archiwizacyjne (TIFF, RGB, rozdzielczość 300 dpi) w liczbie przekraczającej 5000 cyfrowych kopii dokumentacji, w tym wielkoformatowe skany map, wykonane obustronnie (treści map i godła arkuszy).

4.2. Zastosowanie Systemu Informacji Geograficznej (GIS)

System Informacji Geograficznej oferuje różnorodne możliwości analityczne i prezentacyjne danych o charakterze przestrzennym oraz łączenia ich z informacjami opisowymi. Dane przestrzenne w formacie cyfrowym uwzględnia się już od dłuższego czasu w muzealnictwie i ochronie zabytków. Metody GIS znajdują zastosowanie również w projektach naukowych, edukacyjnych i popularyzatorskich, a także pozwalają ułatwić dostęp do informacji przestrzennych w sektorze administracji publicznej i różnych branżach.

W ramach projektu pn. „www.muzeach” opracowaniem objęto dwie kategorie muzealiów: zbiory archeologiczne i archiwalną dokumentację pomorskiego nazewnictwa terenowego i miejscowego. Obie grupy charakteryzują się silnym powiązaniem z danymi przestrzennymi i dużą liczbą obiektów zawierających rozbudowane informacje opisowe i kontekstowe, co szczególnie predestynuje je do zastosowania przestrzennej bazy danych umożliwiającej integrację zgromadzonych wiadomości, a także ułatwiającej spójne udostępnienie oraz dalsze wykorzystanie naukowe i pragmatyczne. W celu zarządzania danymi i prezentacji informacji w obu tematycznych grupach obiektów został zbudowany system geoinformatyczny bazujący na platformie ArcGIS.

Wykorzystanie GIS do przedstawienia zbioru dawnych pomorskich nazw miejscowych i terenowych nie było prostym zadaniem. Liczne uzupełnienia dokumentacji z czasów jej sporządzania, zróżnicowany stan zachowania, a także parcelacja danych na różnych egzemplarzach poszczególnych arkuszy map spowodowały, że wraz z digitalizacją oryginałów niezbędne było szczegółowe przygotowanie zasobu źródłowego do przetworzenia i budowy bazy danych. Nakładały się na to różnego rodzaju błędy i niekonsekwencja twórców dokumentacji, a także problemy interpretacyjne (np. przypisanie do rejestrów lokalizacji nazw występujących w kompleksach leśnych, poza granicami miejscowości). Ustalenia konwencji wymagał charakter informacji przestrzennych zawartych w dokumentach źródłowych. Do dyspozycji były wyłącznie dane wtórne naniesione z różną dokładnością. Zazwyczaj był to numer obiektu (nazwy) naniesiony na mapie.

Nie posiadając bliższych informacji, przyjęto, że wszystkie obiekty mają charakter punktowy, niezależnie od tego, czy w rzeczywistości odnoszą się na przykład do dróg lub cieków wodnych (zapewne obiekty liniowe, ale bez szczegółowego oznaczenia zakresu przestrzennego – odcinka, do którego odnosiła się odnotowana nazwa) czy do zbiorników wodnych (zapewne obiekty konturowe, ale mogące nosić różne nazwy w różnych częściach lub miejscowościach). Należało również wprowadzić dane dodatkowe, jak choćby aktualne informacje administracyjne (nazwy gmin, powiatów, województw), a także rozwiązać problem nazw miejscowości już nieistniejących. Opracowania wymagała także kompozycja roboczych baz danych, które pozwoliłyby scalić informacje opisowe (z rejestrów) i przestrzenne (z map) w jedną strukturę geobazy.

Z uwagi na czas realizacji projektu założono, że w geoportalu zostaną opracowane i udostępnione informacje z rejestrów nazw w granicach przedwojennych jednostek administracyjnych, obejmujące w sumie ponad sześćset stron wykazów i odpowiadający im zestaw kilkudziesięciu map.

Założono, że tworzony geoportal powinien zapewnić podstawowe funkcjonalności umożliwiające użytkownikom przeglądanie zgromadzonych danych, przeglądanie zawartości atrybutów, a także wykorzystywanie danych z innych źródeł poprzez udostępnianie usług WMS/WFS. Przyjęto, że ma realizować przede wszystkim następujące funkcjonalności: wyświetlanie warstwy zawartej na mapie, zapamiętywanie zasięgów i nawigowanie między nimi, przeszukiwanie warstw obiektowych w celu znalezienia obiektów spełniających daną frazę, uwzględnianie jedynie warstw widocznych w danym momencie na mapie, wyszukiwanie lokalizacji, mierzenie, drukowanie, wyświetlanie na mapie współrzędnych punktu kursora, zmiana bieżącej mapy bazowej oraz pokazywanie na mapie bieżącej lokalizacji użytkownika.

4.3. Dostępności zasobu toponimów

Źródłową dokumentację opisową (rejstry) udostępniono w formie wielostronicowych plików PDF, obejmujących 21 opracowań regionalnych (powiatowych) bez podziału na tomy. Każdy dokument został opatrzony podstawowymi danymi, opisem fizycznym oraz notą popularyzatorską¹.

Dokumentację kartograficzną (mapy) udostępniono w formie 294 obrazów (JPEG) strony z treścią mapy. Podobnie jak w przypadku rejestrów, każda mapa została zaopatrzona w podstawowe dane i notę popularyzatorską².

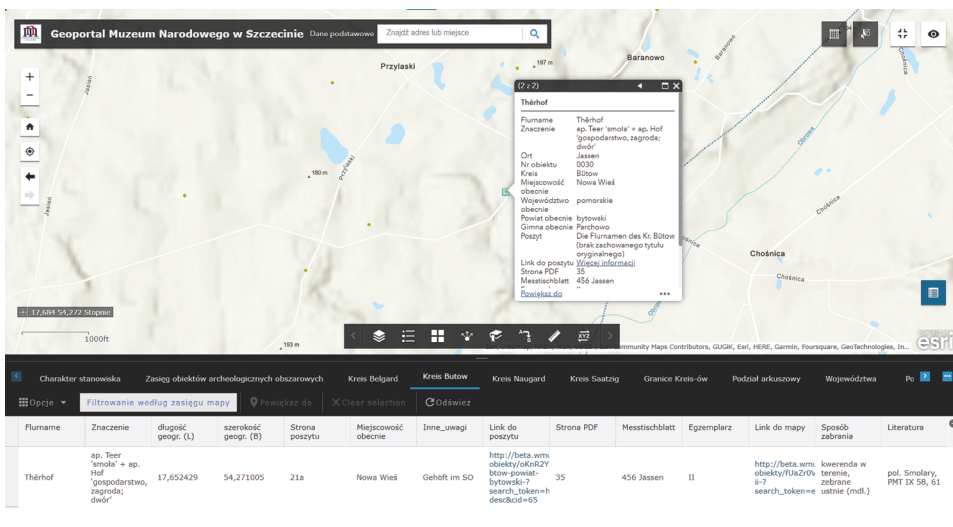
Z archiwalnej dokumentacji nazewnictwa terenowego i miejscowego, którą zdigitalizowano i udostępniono niemal w całości w multiwyszukiwarce, do przedstawienia z wykorzystaniem GIS, zgodnie z założeniami przyjętymi w projekcie pn. „www.muzeach” całościowo został przygotowany materiał odnoszący się do czterech (z 21 zachowanych) przedwojennych jednostek administracyjnych: Białogard (Belgard), Bytów (Bütow), Nowogard (Naugard) i Szadzko (Saatzig), obejmujący niemal 14 500 obiektów / toponimów z zasobu Roberta Holstena³ (il. 1, 2). Zasób ten tworzy osobną warstwę (Toponimy), która zawiera cztery kategorie obiektów odpowiadających opracowanym zespołom z wyżej wymienionych jednostek administracyjnych. Prócz danych pozyskanych bezpośrednio z dokumentacji źródłowej (opisowe na podstawie wykazów nazw, a przestrzenne z map

¹ <https://e-zbiory.muzeum.szczecin.pl/archeologia/archeologia/wykazy-toponimow.html>.

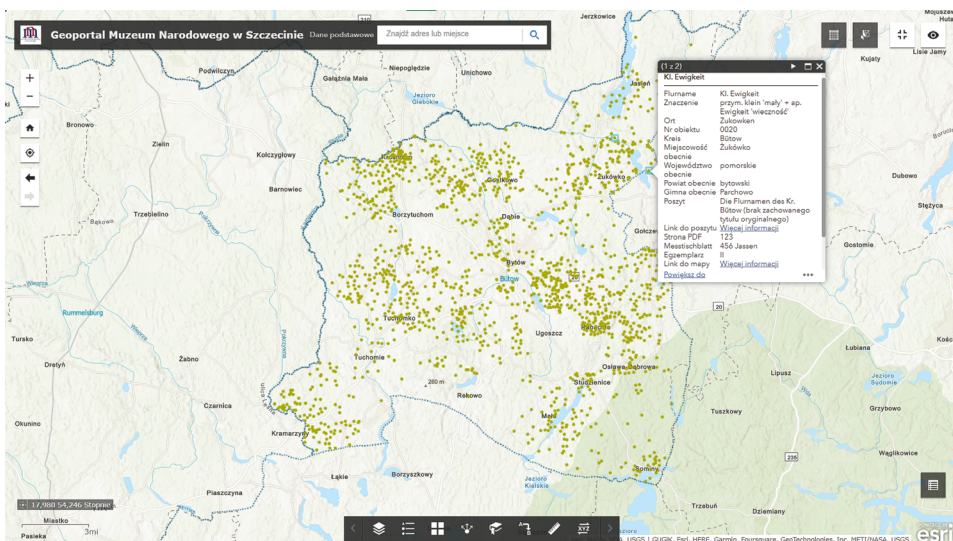
² <https://e-zbiory.muzeum.szczecin.pl/archeologia/archeologia/mapy-archiwalne.html>.

³ Geoportal Muzeum Narodowego w Szczecinie, <https://gis.muzeum.szczecin.pl/portal/apps/webappviewer/index.html?id=322dd45d0f22431eb2cc0c4663ab75b3>.

topograficznych; il. 3, 4), do każdego obiektu są dodane informacje objaśniające pochodzenie nazwy, a także linki odsyłające do odpowiedniego zasobu źródłowego. Wprowadzono również warstwę ze skorowidzem arkuszy dawnych map oraz z granicami jednostek administracyjnych odpowiadających poszczególnym wykazom.

1 obiekty 0 wybrane

Il. 1., 2. Przykłady udostępnionych danych w multiwyszukiwarce, Geoportal Muzeum Narodowego w Szczecinie, gis.muzeum.szczecin.pl/portal/apps/webappviewer/ [dostęp 24.11.2022]

Z a r t z i g		M 1243.
Krv. Saatzig		
Graebte 1229 P.U.B. 1.209.		mdl. Schule 1932
Zarick 1274 Schmidt 1.187.		
Garske 1493 Kämpin 1.978.		
Bergbau V.30.32 f.28. Brüggenmann 205.		
1. Schmiedeweg	N	
2. Kossätenweg	N	
3. Mittelbruch	NW	1824 Städt. Akt. 1280.
4. Schachtloch	NW	
5. Ramwiesen	NW	
6. Grenzgraben	SW	
7. Brenkenhofskanal	W	
8. Bullenwiese	SO	
9. Zartziger Kessel	SO	Uns. Poml. 1927. S. 510.
10. Hell-Berg	O	M
11. Schuau	O	Schöne Au. Der Schönaue 1773 Inv. Kirche in Nr. 22.
12. Heg	NO	Gehege
13. Hammernühle	NO	M
14. Liebeswäldchen	NO	
15. Wassergrund	NO	
16. Siefgraben	NO	
17. Lieb	NO	
18. Heidberge	NO	1773 Inv. Kirche.
19. Zartziger Tanger	NO	

II. 3. Strona z pobranego pliku PDF z rejestru nazw toponimicznych z d. Kreis Saatzig, https://wmuzeach.pl/wszystkie-objekty/1f1iXPAK12W1Z93oG1Bu_kreis-saatzig-powiat-szadzki-?search_token=hqpM23KMgCPo6vNfejVE&sortby=score-desc&cid=65 [dostęp 24.11.2022]

II. 4. Wycinek z pobranej mapy źródłowej, https://wmuzeach.pl/wszystkie-objekty/G5fmXywMSxMfDh0G5VXZ_stargard-ii-?search_token=9cDrrXcnXZSmkewJ5bCH [dostęp 24.11.2022]

5. Perspektywy

Omówiony zasób *Die pommersche Flurnamensammlung* ma fundamentalne znaczenie w badaniach nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym Pomorza Zachodniego i wschodniej części Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Wartość poznawcza tej dokumentacji źródłowej w zakresie nazewnictwa terenowego jest w znacznej mierze unikatowa. Jej udostępnienie w ramach projektu „www.muzeach” i częściowe przedstawienie na platformie GIS poszerza możliwości studyjne i kognitywne w wielu dziedzinach nauki, np. językoznawstwie, archeologii, historii, kulturoznawstwie, etnografii, geografii, naukach przyrodniczych. Ma także znaczenie w pracach lokalnych samorządów, które mogą korzystać z dawnej mikrotoponimii w różnego typu działaniach – od planowania przestrzennego po realizacje historyczno-kulturowe i turystyczne.

Po zakończeniu aktualnie realizowanego projektu zostaną podjęte starania o pozyskanie środków finansowych, które pozwolą umieścić w geoportalu kolejne elementy zasobu toponimicznego Roberta Holstena.

Bibliografia

- „Aus dem Lande Belgard” (1922–1939), dodatek historyczno-krajoznawczy do „Belgarder Zeitung”, Belgard (Białogard) (publikacje materiałów Karla Klemza).
- Bosse H. (1962). *Die Forst-, Flur- und Gewässernamen der Ueckermünder Heide*, hrsg. F. Engel. Köln–Graz: Böhlau Verlag.
- Hänsel M. (1938). *Die rügenschen Fischerflurnamen*. Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung.
- „Heimat Erde” (1935), Bublitz (Bobolice) (publikacje materiałów Herberta Haacka).
- Holsten R. (1942). *Die pommersche Flurnamensammlung*. Stettin.
- Holsten R. (1963). *Die pommersche Flurnamensammlung*, hrsg. F. Engel. Köln–Graz: Böhlau Verlag.
- „Monatsblätter des Kolberger Vereins für Heimatkunde” (1924–1937), dodatek do „Kolberger Zeitung für Pommern”, Kolberg (Kołobrzeg) (publikacje materiałów Hansa Benzmann).
- Schulz F. E. (1935a). *Die Orts- und Flurnamen des Kreises Köslin und ihre Auswertung als Bausteine für die Kultur- und Siedlungsgeschichte des Kreises Köslin*. Köslin: Verlag Alfred Hoffmann, Inhaber Freter und Janke.
- Schulz F. E. (1935b). *Die Orts- und Flurnamen des Kreises Köslin als Bausteine für eine Kultur- und Siedlungsgeschichte des Kreises Köslin*. Köslin: Verlag Alfred Hoffmann, Inhaber Freter und Janke [wersja skrócona, syntetyczna].

Aneks

Najważniejsze publikacje onomastyczne Roberta Holstena

- Holsten, R. (1914). *Aus dem Pyritzer Weizacker. Die Volkskunde des Weizackers. Anhang zum Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Pyritz*. Stettin: Saunier.

- Holsten, R. (1921). *Heimatkunde von Pyritz und Umgegend*. Pyritz: Backe.
- Holsten, R. (1928). *Sprachgrenzen im pommerschen Plattdeutsch*. Leipzig: Eichblatt.
- Holsten, R. (1933). Die ältesten deutschen Flurnamen in Pommern. *Baltische Studien* NF, 35, s. 1–42.
- Holsten, R. (1942). *Die pommersche Flurnamensammlung*. Stettin; na podstawie rękopisów opracowane i wydane jako: Holsten R. (1963). *Die pommersche Flurnamensammlung*, hrsg. F. Engel. Köln–Graz: Böhlau Verlag.

Opracowania dotyczące Roberta Holstena

- Bonowska, M. (2001). *Robert Holsten – badacz zachodniopomorskiej toponomastyki*. W: W. Łysiak (red.), *VI Konferencja Kaszubsko-Pomorska pt. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska toponomastyka i onomastyka na przestrzeni dziejów* (s. 87–95). Poznań: Wydawnictwo Eco.
- Cammann, A. (1995). *Holsten, Robert*. W: tenże, *Pommern erzählt. Volkskunde und Zeitgeschichte* (s. 331–336). Göttingen: Schwartz & Co.
- Grewolls, G. (2011). *Holsten, Robert*. W: tenże, *Wer war wer in Mecklenburg und Vorpommern. Das Personenlexikon*, Rostock: Hinstorff.
- Haas, A. (1922). Robert Holsten. *Unser Pommerland*, H. 9, s. 338–340.
- Herrmann-Winter, R. (1995). *Robert Holsten 1862–1954*. W: W. Buchholz (hrsg.), *Land am Meer. Pommern im Spiegel seiner Geschichte. Roderich Schmidt zum 70. Geburtstag* (s. 787–799). Köln: Böhlau.
- Lebender, E. (2003). Robert Holsten. Ein pommersches Schulmeisterleben im zweiten deutschen Kaiserreich, *Pommern*, Bd. 41, 1, s. 18–27.
- Siuts, H. (1925). Robert Holsten. *Unser Pommerland*, H. 9, s. 384–386.
- Strona internetowa: https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Holsten [dostęp: 29.11.2021].
- Unterstell, R. (1996). *Robert Holsten*. W: tenże, *Klio in Pommern. Die Geschichte der pommerschen Historiographie 1815 bis 1945*, Köln: Böhlau, s. 173–185.
- Witkowski, T. (1962). Robert Holsten 1862–1962. *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 7, 5, s. 715.
- Zum Gedenken an Robert Holsten* (1963). W: R. Holsten, *Die pommersche Flurnamensammlung*, hrsg. F. Engel (s. IX–XXIV). Köln–Graz: Böhlau Verlag.

Opracowania, w których wykorzystano informacje z zasobu utworzonego pod kierownictwem Roberta Holstena

- Belchnerowska, A. (1991). *Die Namen der stehenden Gewässer im Zuflussgebiet der Ostsee zwischen unterer Oder und unterer Weichsel (Nazwy jezior w dorzeczu Bałtyku między dolną Odrą i dolną Wisłą)*, seria „Hydronymia Europaea”, hrsg. W. P. Schmid, Lieferung 7., Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Belchnerowska, A. (1993). *Nazwy wód stojących w dorzeczu Bałtyku między dolną Odrą a dolną Wisłą*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Belchnerowska, A. (1995). *Toponimia byłych powiatów kołobrzeskiego i koszalińskiego*, seria „Pomorskie Monografie Toponomastyczne” nr 13, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Chłudziński, A. (1999). *Nazewnictwo Białogardu*. W: B. Polak (red.), *Białogard 1299–1999 – studia z dziejów miasta* (s. 53–70). Koszalin–Białogard: Muzeum Okręgowe w Koszalinie.

- Chludziński, A. (1999). *Nazwy miejscowe i terenowe a nazwy ulic Białogardu*. W: A. Belchnerowska, J. Ignatowicz-Skowrońska (red.), *Nazewnictwo pogranicza Polski*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, „Materiały – Konferencje” nr 38 (s. 119–133). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Chludziński, A. (2000). *Nazwy ulic Białogardu utworzone od nazw budynków*. W: A. Wirski (red.), *Białogard przez wieki* (s. 207–220). Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej.
- Chludziński, A. (2000). *Nazwy wodne w mieście i gminie Trzebiatów*. W: W. Łysiak (red.), *Trzebiatów – historia i kultura. Materiały z konferencji, Trzebiatów, 26–27 maja 2000* (s. 151–164). Poznań: Wydawnictwo Eco.
- Chludziński, A. (2001). *Historia Pomorza w nazwach miejscowych i terenowych*. W: W. Łysiak (red.), *Życie dawnych Pomorzan I. Materiały z konferencji, Bytów, 20–21 października 2000 r.* (s. 35–44). Bytów–Poznań: Wydawnictwo Eco.
- Chludziński, A. (2001). *Sposoby adaptacji słowiańskich nazw geograficznych z ziemi białogardzkiej w języku niemieckim*. W: W. Łysiak (red.), *VI Konferencja Kaszubsko-Pomorska pt. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska toponomastyka i onomastyka na przestrzeni dziejów* (s. 53–63). Poznań: Wydawnictwo Eco.
- Chludziński, A. (2001). Wierzenia i obrzędy religijne mieszkańców powiatu kołobrzeskiego w świetle nazw geograficznych, *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie*, nr 2, s. 237–244.
- Chludziński, A. (2002). Nazwy drzew w toponimii powiatu białogardzkiego, *Rocznik Koszaliński*, nr 30, s. 227–255.
- Chludziński, A. (2002). Nazwy dworów i majątków ziemskich w powiecie nowogardzkim, *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie*, nr 3, s. 147–157.
- Chludziński, A. (2003). *Baśniowe nazewnictwo na Pomorzu*. W: U. Chęcińska (red.), *Barwy świata baśni* (s. 129–137). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Chludziński, A. (2003). Nazwy karczem na Pomorzu, *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie*, nr 4, s. 175–197.
- Chludziński, A. (2003). *Nazwy pól w powiecie białogardzkim*. W: R. Gaziński, A. Chludziński (red.), *Dzieje wsi pomorskiej. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Włocławek, gm. Dygowo, pow. kołobrzeski, 23–24 maja 2003 r.* (s. 181–196). Dygowo–Szczecin: Gminny Zespół Oświaty i Kultury w Dygowie, Uniwersytet Szczeciński.
- Chludziński, A. (2003). Toponimia Białogardu. *Onomastica Slavogermanica*, Wrocław, XXIV, s. 59–111.
- Chludziński, A. (2004). Nazwy dróg w powiecie białogardzkim. *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie*, nr 5, s. 131–145.
- Chludziński, A. (2005). *Grunty graniczne i problemy własnościowe z nimi związane w świetle toponimii powiatu białogardzkiego*. W: J. Ignatowicz-Skowrońska (red.), *Nazewnictwo na pograniczach*, „Rozprawy i Studia”, t. 586 (DCLX) (s. 263–271). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Chludziński, A. (2006). Miejsca kaźni na Pomorzu w świetle nazewnictwa. *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie*, nr 7, s. 113–124.
- Chludziński, A. (2006). *Nazwy pastwisk w powiecie białogardzkim*. W: A. Chludziński, R. Gaziński (red.), *Dzieje wsi pomorskiej. V Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kłopotowo, gm. Dygowo, pow. kołobrzeski, 5–7 maja 2006 r.* (s. 173–183). Dygowo–Szczecin: Gminny Zespół Oświaty i Kultury w Dygowie, Uniwersytet Szczeciński.
- Chludziński, A. (2006). *Nazwy ulic Trzebiatowa*. W: J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2005 r.* (s. 31–63). Wołczkowo k. Szczecina: Oficyna In Plus, Trzebiatowski Ośrodek Kultury.

- Chłudziński, A. (2007). *Ślady żydowskie w toponimii pomorskiej*. W: M. Jaroszewicz, W. Stępiński (red.), *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku* (s. 405–417). Warszawa: Wydawnictwo DiG, Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.
- Chłudziński, A. (2008). *Metaforyka dotycząca jedzenia i kuchni w nazewnictwie powiatu białogardzkiego*. W: B. E. Nowina-Sroczyńska (red.), *Wokół pomorskiej kuchni. X Konferencja Kaszubsko-Pomorska* (s. 140–150). Ustka–Swołowo–Kluki: Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.
- Chłudziński, A. (2008). *Toponimia powiatu białogardzkiego*, seria „Monografie Pomorskie” nr 1, Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne.
- Chłudziński, A. (2010). *Nazwy terenowe lądowe i wodne powiatu kołobrzeskiego*. Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne.
- Chłudziński, A. (2010). Ślady wierzeń mieszkańców powiatu białogardzkiego w świetle nazw geograficznych. *Język, Szkoła, Religia*, A. Lewińska, M. Chmiel (red.), *Księga referatów z konferencji w Pelplinie 17–18 kwietnia 2009*, t. V, Pelplin, s. 70–78.
- Chłudziński, A. (2011). Toponimy upamiętniające kapłanów w nazewnictwie powiatu białogardzkiego. *Język, Szkoła, Religia*, A. Lewińska, M. Chmiel (red.), t. VI, Pelplin, s. 58–63.
- Chłudziński, A. (2012). *Hydronim „Parsęta” – historia i problemy etymologiczne*. W: M. Markiewicz, P. Pawłowski (red.), „Trzymajmy się morza!”. *Kołobrzeski Skansen Morski. X Konferencja Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzecznego, Kołobrzeg, 12–15 maja 2010 r.* (s. 159–164). Kołobrzeg: Muzeum Oręża Polskiego.
- Chłudziński, A. (2013). *Nazwy zwierząt w toponimii powiatu białogardzkiego*, *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie*, nr 14, s. 231–274.
- Chłudziński, A. (2015). *Niebo, piekło i ich wysłannicy w nazewnictwie pomorskim*. W: D. Kalinowski (red.), *Wielkie Pomorze. Wierzenia i religie* (s. 241–263). Gdańsk–Słupsk: Instytut Kaszubski w Gdańsku, Akademia Pomorska w Słupsku.
- Chłudziński, A. (2016). *Leksyka kaszubska w toponimii powiatu białogardzkiego*. W: D. Stanulewicz, E. Komorowska, B. Afeltowicz (red.), *Język, literatura, kultura i edukacja kaszubska I* (s. 89–99). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecińskie Towarzystwo Naukowe, Rada Języka Kaszubskiego.
- Chłudziński, A. (2017). *Motywy biblijne w nazewnictwie geograficznym Pomorza Środkowego (Koszalińsko-Słupskiego)*. W: G. Różańska (red.), *Między sacrum a profanum. Rozważania i dylematy* (s. 311–327). Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Chłudziński, A. (2017). *Motywy biblijne w nazewnictwie geograficznym województwa pomorskiego*, *Acta Cassubiana*, Gdańsk, XIX, s. 375–396.
- Chłudziński, A. (2018). *Miejsca śmierci i pochówków w toponimii powiatu białogardzkiego*. W: G. Różańska (red.), *W świecie Erosa i Tanatosa. Studia i szkice* (s. 315–327). Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Chłudziński, A. (2018). *Motywy biblijne w nazewnictwie geograficznym Pomorza Zachodniego (Szczecińskiego)*. *Przegląd Zachodniopomorski*, Szczecin, z. 1, r. XXXIII (LXII), s. 169–190.
- Chłudziński, A. (2018). *Motywy biblijne w nazewnictwie geograficznym Pomorza Wschodniego (Gdańskiego)*. W: U. Bijak, H. Górny, M. Magda-Czekaj (red.), *Onomastyka – neohumanistyka – nauki społeczne* (s. 67–79). Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Chłudziński, A. (2019). *Militarne ślady w nazewnictwie geograficznym Pomorza Środkowego*. W: D. Kalinowski (red.), *Wielkie Pomorze. Wojna i pokój* (s. 405–424). Słupsk–Gdańsk: Akademia Pomorska w Słupsku, Instytut Kaszubski w Gdańsku.
- Czarnecki, M. (1969). Źródła toponomastyczne do badań nad rozprzestrzenieniem grobów megalitycznych na Pomorzu Zachodnim i Środkowym. *Materiały Zachodniopomorskie*, Szczecin, XV, s. 25–40.

- Duma, J. (1988). *Zuflüsse zur unteren Oder und zur Ostsee bis zur Persante (Nazwy dopływów dolnej Odry oraz Bałtyku po ujście Parsęty)*, seria „Hydronymia Europaea”, hrsg. W. P. Schmid, Lieferung 4., Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Duma, J. (2001). *Nazwy terenowe Pomorza Zachodniego związane z rdzeniem *borъ, *borъkъ ‘lasek’ od XVIII do XX wieku*. W: W. Łysiak (red.), *VI Konferencja Kaszubsko-Pomorska pt. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska toponomastyka i onomastyka na przestrzeni dziejów* (s. 45–51). Poznań: Wydawnictwo Eco.
- Filipowiak, W. (1967). Słowiańskie miejsca kultowe Pomorza Zachodniego w świetle badań archeologiczno-toponomastycznych. *Przegląd Zachodniopomorski*, Szczecin, 5, s. 5–17.
- Iwicki, W. (1993). *Toponimia byłego powiatu słupskiego*, seria „Pomorskie Monografie Toponomastyczne” nr 11. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie, Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Rzetelska-Feleszko, E. (1987). *Die Zuflüsse zur Ostsee von der Weichselmündung bis zur Persante (Dopływy Bałtyku od ujścia Wisły do Parsęty)*, seria „Hydronymia Europaea”, hrsg. W. P. Schmid, Lieferung 2., Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Rzetelska-Feleszko, E. (2001). *Słowiańskie nazewnictwo Pomorza Środkowego*. W: W. Łysiak (red.), *VI Konferencja Kaszubsko-Pomorska pt. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska toponomastyka i onomastyka na przestrzeni dziejów* (s. 15–22). Poznań: Wydawnictwo Eco.
- Rzetelska-Feleszko, E., Duma, J. (1977). *Nazwy rzeczne Pomorza między dolną Wisłą a dolną Odrą*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rzetelska-Feleszko, E., Duma, J. (2008). *Nazwy terenowe Pomorza Zachodniego zawierające elementy słowiańskie*, t. I: *A–O*. Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Rzetelska-Feleszko, E., Duma, J. (2013). *Nazwy terenowe Pomorza Zachodniego zawierające elementy słowiańskie*, t. II: **Q–Ž*. Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Surma, G. (1990). *Toponimia powiatu bytowskiego*, seria „Pomorskie Monografie Toponomastyczne” nr 9. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Gdańskie Towarzystwo Naukowe.